

GAMLE FUNKTIONER I GAMLE RAMMER

Perspektiver på herregården i nutidig brug

Af chef for bygningskultur, ph.d. Thomas Bertelsen, Over Byen Arkitekter

De danske herregårde har altid været under forandring. Ligesom bygningerne er vedligeholdt og moderniseret i takt med skiftende tiders behov og idealer, er indretning og inventar rundet af vekslende smag. Denne løbende ombygning, istandsættelse og nyindretning har ikke mindst sat sit præg på hovedbygningerne og er et vilkår for huse, der udgør rammen omkring en dagligdag med mange funktioner. Set fra nutidens antikvarisk bevidste perspektiv står denne kontinuerlige transformation dog endnu oftere splittet mellem hensynet til bevaring og ønsket om tidssvarende løsninger.¹

Fra kloster til herregård

At århundreders forandringer har afsat spor i herregårdene, illustreres særligt tydeligt i de anlæg, som har rod i nedlagte klostre fra Middelalderen. Efter Reformationen i 1536 overgik de store bygningskomplekser til kronen, der

efterhånden afhændede til private ejere, som i stort tal nedrev de plejekrævende anlæg – men ikke konsekvent. Tæt på Limfjorden har herregården Oxholm i Hanherred oprindelse i Ø Kloster, der blev stiftet som et benediktinerkloster i 1100-tallets anden del. Kronen solgte siden de tomme bygninger til Frants Banner († 1575), der indrettede en herregård, opkaldt efter ejerens kone, Anna Oxe († 1581).² Lignende oprindelse følger iøjnefaldende herregårdsanlæg som Brahetrolleborg på Fyn og Børglum i Vendsyssel.

Transformationen af Ø Kloster favner både ombygning, istandsættelse og nyindretning og sammensmelter desuden de to store og komplicerede bygningsgrupper, som udgør rygraden af Danmarks byggede kulturarv: herregårde og middelalderkirker. Endnu stammer knap 1.750 danske kirkebygninger fra tiden før 1550, mens flertallet af landets cirka 730 herregårde har århundreder bag sig.

Herregårde i forandring

I Oxholm blev det gamle klostres bevarede syd- og vestfløj tilpasset tidens behov, der lige så pragmatisk genkendes i de fynske herreborge, som står udspændt mellem middelalder og renæssance. Det drejer sig om så markante anlæg som Egeskov, Hesselagergård, Rygård

Herregården Oxholm har oprindelse i det middelalderlige Ø Kloster, hvorfra kirke, vest- og sydfløj er bevaret. Foto: Hans Henrik Tholstrup.

*Hesselagergård set fra syd. Den lille, kompakte hovedbygning blev cirka 1538-50 opført under indflydelse af fortid og nutid.
Foto: Jens Vestergaard Sigersted, 2012.*

og Ørbæklunde. Da Margrete den 1. (1353-1412) i 1396 udstedte forbud mod, at private byggede borge, blev de i stort tal nedrevet,³ og med udbredelsen af effektive kanoner i tiden efter år 1500 blev det traditionelle, lukkede borganlæg indrettet til forsvar da også endegyldigt forældet; overhånden blev flyttet fra den angrebne til angriberen.⁴ Disse omstændigheder førte til en kraftig forbedring af den danske elites boligkomfort, der gradvist udviklede sig til den pragtbolig, som herregården grundlæggende repræsenterer.

Med opførelsen af Hesselagergård fra cirka 1538-50 kunne rigskansler Johan Friis (1494-1570) nyde godt af store, lysgivende vinduer og kultiverede skuegavle med oprindelse i italiensk renæssance.⁵ I samtiden har hovedhuset stået som et nybrud i dansk bygningskultur, men det kom langt fra fri af fortiden. Herregården blev rejst få år efter Grevens Fejde i 1534-36, hvor bønder og borgere angreb kongens, kirkens og adelens besiddelser,⁶ og det er vel baggrunden for, at Friis indrettede et skytte loft med skydeskår under tagskægget. Herfra kunne huset i det mindste forsvares mod en svagt udrustet bondehær.

Mens Hesselagergård blev opført som et moderne hus bygget på dårlige erfaringer, blev forandringerne andre steder formet over tid. Da Lave Brock († 1503) opførte Gammel Estrup omkring år 1500, var det bestemt også hensigten at kombinere den behagelige bolig med et let forsvar. I plan og indretning var hovedbygningen nært beslægtet med Viborg-bispens velbevarede Spøttrup: solidt opførte teglbygninger med højtsiddende skydeskår samlet omkring en snæver gård.⁷

De to anlæg fik dog vidt forskellige skæbner. Mens den afsidesliggende Spøttrup i Salling frøs i tid og endnu tegner en senmiddelalderlig profil, transformerede Eske Brock (1560-1625) omkring år 1600 farfarens hovedbyg-

ning til den renæssancegård, som Gammel Estrup tegner i dag. Talrige gange genkendes lignende udviklinger op igennem historien, og særlig tydeligt i 1800-tallet, hvor historicismens arkitekter iklædte gamle, trætte hovedbygninger et udtryk, der spændte fra tysk gotik til nederlandsk renæssance og fransk rokoko. Frijsenborg, Aalholm og Pederstrup er markante eksponenter for denne strømning, der nytolkede forældede anlæg, for sidenhen selv at blive forældet.⁸

Den antikvariske bevidsthed

Hver periode har haft sine grunde til at ændre og forny herregårdens hovedbygning, men som udgangspunkt er den kontinuerlige tilpasning altid udsprunget hos beboerne. Der kan tales om gamle rammer, der vedvarende er tilpasset gamle funktioner. Denne udvikling har afgjort krævet ofre, når forældede anlæg og hele interiører måtte vige for nye tiltag. Da Banner og Brock ombyggede Ø Kloster og Gammel Estrup, blev arbejdet udført i en tid uden antikvarisk bevidsthed. Som mænd af Renæssancen var bygherrerne afgjort bekendt med historiens magtpotentiale, men denne indsigt var ikke bundet til granit og mursten alene. Her blev der næppe tænkt længe, når gammelt blev erstattet med nyt.

Lykkeligvis ændredes synet på den byggede kulturarv med tiden. I løbet af 1800-tallet voksede der en antikvarisk bevidsthed frem i Europa, som herhjemme blev drevet af kunsthistoriker og professor Niels Laurits Høyen (1798-1870).⁹ Hvor store som små tiltag tidligere var et vilkår og den enkelte ejers valg, tog en række fremtrædende arkitekter og kulturhistorikere nu i stigende grad aktiv del i at sikre arven. I relation til herregårdene blev denne bevægelse ikke mindst udfordret af, at bygningerne skulle fungere som en ramme for en dagligdag, og

Spøttrup (til venstre) og Gammel Estrup (til højre) har oprindelse i nært beslægtede, senmiddelalderlige anlæg, men har siden udviklet sig vidt forskelligt. Fotos: Jens Nørgaard Larsen, 2019, og Det flyvende kamera, 2017.

længe var den nye holdning til bevaring fyldt med mod-sætninger og paradokser. Endnu i 1800-tallets anden del blev der gennemført radikale ombygninger, der først og fremmest skulle forbedre de gamle huse, så de kunne opfylde nye behov – og indgrebene blev kun sparsomt dokumenteret.

Nye vilkår, nye udfordringer

Først med Bygningsfredningsloven i 1918 trådte en mere konsekvent beskyttelse af de danske herregårde i kraft.¹⁰ Lovgivningen var afgjort påkrævet, men omvæltningen har også betydet, at det siden er blevet vanskeligere at gennemføre nødvendige ændringer i bygninger, der i århundreder har tjent et specifikt formål i pagt med samtidige krav. Ønskerne kan være mange og forskelligartede. Fra diskret istandsættelse af eksisterende forhold til etablering af nye elementer uden historisk forankring; herunder elevatorer og industrikøkkener. Rimeligheden af den slags tiltag må nødvendigvis vurderes fra sag til sag, da et historisk hus ikke rummer alle tænkelige muligheder, men netop kendetegnes ved begrænsninger. Begrænsningerne er med til at definere husets kulturhistoriske værdi og sikre det for fremtiden. Men det er ikke uden omkostninger at sikre kulturarven ved at begrænse synlige forandringer til det absolut nødvendige, og det er i nogen grad situationen, som danske herregårde står over for i dag.

At historiske bygninger bør finde en fremtidig funktion i deres stående stand, er som udgangspunkt et sympatisk standpunkt. Det er fremført, at huse bevares bedst ved at være i brug, men udsagnet er let at anfægte, når der nemt gøres skade ved uhensigtsmæssig anvendelse. Historiske huse skal behandles med omtanke, men der er nu også nogen sandhed i påstanden: Et hus, der bli-

ver brugt, bliver der både holdt øje med og holdt af. At der er brugere, som kerer sig om bygningen og i tide opdager hullet i taget og det lække vandværk, er en effektiv bevaringsstrategi, men det kan kræve, at brugere og bygninger nærmer sig hinanden.

Denne problemstilling tydeliggøres i den lille Salling Østergård nord for Skive. Et firfløjet herregårdsanlæg, der etapevist blev rejst fra kort efter år 1500 til 1560'erne.¹¹ Igennem tiden har hovedbygningen tjent som bolig og erhverv, men i 1990'erne var den så slidt, at nedrivning var på tale. I stedet blev den i 1999 overtaget af staten og istandsat. I det ydre skete der ikke meget, men indvendigt blev nyere inventar fjernet, og tilbage står et råt hus med spor efter mange århundreder. Store dele af huset er desuden uden elektricitet og uopvarmet.

I sin stående skikkelse lader bygningen sig kun vanskeligt anvende. I dag ejes Østergård af Slots- og Kulturstyrelsen, og den bruges primært til kulturarrangementer om sommeren, hvor murene ikke holder på kulden. Vel vidende at det er nemmere at vurdere en løsning retrospektivt, kan det overvejes, om det var muligt at aktivere dette interessante anlæg på mindre rå vilkår og til gavn for flere. At et så gammelt hus står tomt det meste af året, er ikke nødvendigvis skånsomt.

En tidsalder forsvinder?

Det er afgjort positivt, at der findes fortællende restaureringer som i Salling Østergård, og netop her er det heller ikke let at finde permanent anvendelse for hovedbygningen. Herregården ligger i en tyndt befolket egn og noget ucharmerende midt i et stort industrianlæg, men det er vigtigt, at denne løsning ikke bliver for talstærk. Herregårdskulturen bør kunne favne nutiden og omvendt, og nøgternt betragtet er der aldrig før i historien

Salling Østergård set fra sydøst. Foto: Bent Olsen, 2009.

Pederstrup på Lolland. Christian Frederik Hansen (1756-1845) tegnede i 1800-tallets begyndelse en klassicistisk herregård (til venstre), som Ferdinand Meldahl (1827-1908) allerede i 1858 forvandlede til et fransk lystslot (til højre). I 1938-40 kaldte Viggo Steen Møller (1897-1990) atter Hansens hovedbygning tilbage i fornyet respekt for dens velkomponerede klassicisme. Fotos: Leif Plith Lauritsen og Nordisk Luftfoto, Det Kongelige Bibliotek.

blevet afsat så få nutidige spor i hovedbygninger som i dag, hvor spredte bygningstiltag først og fremmest rettes mod avlsbygninger.¹²

Konsekvensen af denne udvikling er tydelig: Når der ikke forandres, sker der ingen fysiske skader, men det kan hævdes, at dette brud med en århundreder lang tradition for, at herregårde spejler det omgivende samfund, i stedet kan påføre bygningerne skade på identiteten. Fraværet af forandringer i hovedbygningernes udtryk og brug kan naturligvis ses som en spejling af nutidens samfundsudvikling: At vi aktuelt ikke ønsker forandringerne. Men det er et synspunkt, der ikke som tidligere i historien formuleres af herregårdene, men ofte på vegne af herregårdene; dette gælder i øvrigt alle typer af fredede bygninger.

At der skal værnes om Danmarks byggede kulturarv, kan kun understreges, men af den aktuelle bevaringspraksis må man nære en bekymring for, om nutidens bidrag til et levende herregårdsmiljø reduceres til primært at omfatte beskedne og let reversible tiltag. Som udgangspunkt er dette en sympatisk vej, der også reducerer materialeforbruget, men om eftertiden vil glæde sig over den indsats, kan diskuteres, da bevaring og forandring ikke nødvendigvis er hinandens modsætninger. I et kulturhistorisk perspektiv bevares et levende herregårdsmiljø også ved at værne om den vedvarende brug og udvikling og ved løbende at tilføre eftertiden kvalitet – selvsagt under ansvar.

Både i Danmark og i flere nabolande præges bevaringsstrategien i relation til bygningskultur og bymiljø i nogen grad af "at undlade". Herhjemme illustreres dette ved de seneste års tendens til at nedgrave offentlige byggerier frem for at bygge synlige kvalitetshuse. Her kan nævnes tilbygningen til Holmens Kirke i København, der

blev indviet i 2015, Tirpitz-museet fra 2017 samt Frihedsmuseet, der blev indviet i 2019. Det er vidt forskellige projekter, som bindes sammen ved at udfolde sig under terræn. Hvordan vil eftertiden vurdere disse projekter: At det 21. århundrede udviste ydmyghed over for historien? At der blev veget for fortiden i respekt for det bestående? Måske handler det blot om, at samfundet ikke længere er i naturlig samklang med historien, men virker i evig frygt for at ødelægge: Så hellere være usynlig og undlade. Med denne praksis afskrives samtidsarkitekturen i stort omfang.

Herregårde versus middelalderkirker

Foruden at udgøre de to store bygningsgrupper med den længste og mest komplekse bygningshistorie knyttes danske herregårde og middelalderkirker også sammen ved endnu i overvejende grad at tjene deres oprindelige formål: Herregårde blev rejst som boliger, og middelalderkirker som kristne forsamlingshuse. Trods dette markante fællesskab er det lovmæssige grundlag væsentligt forskelligt for herregårde og kirker. Mens danske herregårde overvejende er fredede og underlagt Bygningsfredningsloven,¹³ er kirker under den danske folkekirke undtaget herfra. I stedet er kirkerne beskyttet af Loven om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde. Her er de enkelte stifter øverste besluttende myndighed, støttet af rådgivning fra de kongelige bygningsinspektører, Nationalmuseet og en række specialkonsulenter.¹⁴

Når lovgrundlagets forskellighed fremhæves, skal det ses i lyset af, at det i praksis har stor indflydelse på behandlingen af "ombygning, istandsættelse og nyindretning" i de to anlægstyper. Vurderet ud fra de sidste årtiers projekter tegnes et billede af, at det i kirkelige anlæg er muligt at tilføje og indpasse – at lade vores tid

Sydfløjens andenetage på Salling Østergård med spor efter flere tider. Foto: Per Windeleff, 2008.

repræsentere, om man vil – i en grad, som det ikke er muligt i en herregårds hovedbygning. Fra de seneste år kan fremhæves den romanske Hedensted Kirke, som i år 2000 fik tilføjet en tilbygning med servicefunktioner, der har hævet brugsværdien for den historiske bygning betydeligt.¹⁵

Denne løbende udvikling af kirkens huse har afgørende betydning for, at de fysiske rammer til alle tider har kunnet optage varierende religiøse strømninger fra katolicisme til protestantisme, foruden hvad der især i nyere tid har gjort sig gældende af praktiske behov.¹⁶

Måske på grund af denne praksis er der ingen offentlig bekymring for, om danske middelalderkirker er ved at gå til grunde. Med henvisning til disse erfaringer fra forvaltningen af kirkelig kulturarv kunne det være værd at overveje, om det ville være muligt at sikre, at herregårdenes hovedbygninger i højere grad kunne fremstå som levende kulturarv, repræsenteret ved velovervejede aftryk også fra det 21. århundrede. Ikke blot for at gøre det, men for at understøtte den kulturhistoriske kontinuitet.

Frihedsmuseet på kanten af Kastelgraven i København. Adgangen til de underjordiske udstillinger sker via en beskeden og oval bygning, som med tiden forsvinder i bevoksning. Foto: Thomas Bertelsen, 2024.

Noter:

- 1 Artiklen har udgangspunkt i et keynote-oplæg afholdt på Slots- og Herregårdsforums forårsmøde den 21. marts 2024, arrangeret af Dansk Center for Herregårdsforskning med temaet: *Foranderlig og forunderlig – herregårdsbyggeri; ombygning, istandsættelse og nyindretning*.
- 2 Lorenzen 1933, s. 44-45, og Lorenzen 1966, s. 365-369.
- 3 Olsen 1996, s. 99-101.
- 4 Mortensen 1999, s. 64 ff.
- 5 Engqvist 1980.
- 6 Mortensen 1999, s. 356 ff., og Bisgaard 2023.
- 7 Vedsø 1986 og Bertelsen 2004.
- 8 Bobé 1965, s. 389-394, Lund 1995, s. 245-248, og Bertelsen 2022.
- 9 Agerbæk 1984 samt Rosenberg Bendsen og Andreassen Morgen 2018, s. 29 ff.
- 10 Rosenberg Bendsen og Andreassen Morgen 2018, s. 23 ff., samt Bygningsfredningsloven.
- 11 Hansen, Krongaard Kristensen og Matthiesen 1989 samt Engqvist 1993.
- 12 Jf. *Eksempler på nye veje. Fremtidens Herregård* 2018.
- 13 Rosenberg Bendsen og Andreassen Morgen 2018.
- 14 Bekendtgørelse af lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde og Neldeberg Jørgensen, Madsen og Wass (red.) 2021.
- 15 *Danmarks Kirker*, Vejle Amt 2004-, s. 1828.
- 16 Madsen 2023, s. 97-99.

Litteratur:

Agerbæk, Kirsten: *Højen mellem klassicisme og romantik*, Esbjerg 1984.

Bekendtgørelse af lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde: Bekendtgørelse af lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde (retsinformation.dk) (17.06.24).

Bertelsen, Thomas: "Gl. Estrup", i: *Bygningsarkæologiske Studier 2001-2002*, 2004, s. 19-32.

Bertelsen, Thomas: "Gotikken i nygotikken. Forlæg for historicismens Aalholm", i: Claus M. Smidt, Bue Beck, Marie Aaberg Andersen og Marie Kirstine Elkjær (red.): *Herregårdshistorie 18*, Gammel Estrup 2022, s. 134-153.

Bisgaard, Lars: *Grevens Fejde*, Aarhus 2023.

Bobé, Louis: "Pederstrup", i: Aage Roussel (red.): *Danske Slotte og Herregårde* 6 (2. udg.), København 1965, s. 377-394.

Bygningsfredningsloven: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2018/219> (17.06.24).

Danmarks Kirker: København 1933-.

Eksempler på nye veje. Fremtidens Herregård: Udgivet af Real-dania, København 2018.

Engqvist, Hans Henrik: "Fire fynske herreborge. Nyt syn på Rygaards, Hesselagergaards, Egeskovs og Ørbækklundes bygningshistorie", i: *Architectura* 2, 1980, s. 55-125.

Engqvist, Hans Henrik: "Østergaard i Salling", i: *Bygningsarkæologiske Studier* 1993, 1993, s. 7-28.

Hansen, Steen Ivan, Hans Krongaard Kristensen og Hans Ole Matthiesen: "Østergård i Salling", i: *MIV* 15, 1989, s. 81-94.

Lorenzen, Vilh.: *De danske benediktinerklostres bygningshistorie*, København 1933.

Lorenzen, Vilh.: "Oxholm", i: Aage Roussel (red.): *Danske Slotte og Herregårde* 10 (2. udg.), København 1966, s. 365-376.

Lund, Hakon: "Herregårde", i: Hakon Lund og Anne Lise Thygesen: *C.F. Hansen 1*, København 1995, s. 188-248.

Madsen, Per Kristian: *Guds huse på landet*, Aarhus 2023.

Mortensen, Michael H.: *Dansk artilleri indtil 1600*, København 1999.

Neldeberg Jørgensen, Hasse, Per Kristian Madsen og Ingrid Wass (red.). *Herrens Hus. Herrens Have*, Aarhus 2021.

Olsen, Rikke Agnete: *Borge i Danmark* (2. udg.), København 1996.

Rosenberg Bendsen, Jannie og Mogens Andreassen Morgen: *Fredet. Bygningsfredning i Danmark 1918-2018*, København 2018.

Vedsø, Mogens: "Spøttrup", i: *Bygningsarkæologiske Studier* 1986, 1986, s. 33-72.